

Waldemar Grabowski

Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj

Niepodległość i Pamięć 17/1 (31), 139-162

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Waldemar Grabowski

IPN Warszawa

Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu na Kraj

Zagadnienie tajnego szkolnictwa w czasie II wojny światowej doczekało się już licznych publikacji. Warto zwrócić uwagę, iż praktycznie była to ta dziedzina działalności konspiracyjnej Polskiego Państwa Podziemnego, która najwcześniej stała się obiektem badań historycznych. Oczywiście funkcjonujący w ramach Biura Delegata Rządu na Kraj Departament Oświaty i Kultury nie obejmował swoim zasięgiem całości tajnej oświaty na ziemiach polskich. Liczne lokalne inicjatywy pozostawały przez dłuższy czas, lub wręcz do końca okupacji, poza oddziaływaniem Departamentu. Wpływ na taki stan rzeczy miały bardzo trudne warunki komunikacji pomiędzy poszczególnymi terenami Polski, podzielonej przez okupantów na trzy części (ziemie zachodnie włączone do III Rzeszy, Generalne Gubernatorstwo, oraz kresy wschodnie włączone do ZSRS).

Od początku okupacji nauczyciele w większości przystępowali do działalności konspiracyjnej, i to zarówno w organizacjach wojskowych, jak również tych cywilnych. Wśród organizatorów tajnego nauczania znaleźli się zarówno przedwojenni pracownicy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, jak członkowie Związku Nauczycielstwa Polskiego, czy Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, a także innych stowarzyszeń skupiających ludzi nauki oraz szkolnictwa.

Także konspiracja wojskowa zajmowała się, choć w ograniczonym zakresie, organizowaniem tajnej oświaty. Już jesienią 1939 r. powstała Komisja Oświecenia Publicznego, z Kazimierzem Pierackim na czele, a następnie działała pod kierownictwem Tadeusza Kupczyńskiego. Warto odnotować w tym miejscu, iż różne komórki organizacyjne Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej prowadziły tajne nauczanie. Tylko dla przykładu przywołajmy tutaj działalność – praktycznie nieznaną – Biura Wojskowego Przemysłu i Handlu, czy też przygotowywanie zawiązków polskiej administracji na „ziemiach postulowanych”, gdzie również byli nauczyciele.

Departament Oświaty i Kultury (Oświecenia Publicznego; krypt.: „Pochodnia” od 3 kwietnia 1943 r., „Tęcza”, „620/OK”)¹

Departament powstał formalnie w styczniu 1941 r., jego dyrektorem do marca 1945 r. był Czesław Wycech („Sadowski”), a zastępcami: Antoni Czekalski i Stani-

1 AAN, 202/I-1, k. 1, Wykaz kryptonimów; ibidem, 202/I-52, k. 15, Okólnik ze zmianą kryptonimów; AI PN, Rząd RP w Londynie, t. 423, Okólnik „Klonowskiego” z 3 IV 1943 r.

slaw Tazbir. W początkowym okresie działalności aparat departamentu, poza dyrektorem, tworzyli: dr Teofil Wojeński („Zawadzki”) – kierownik tajnego nauczania, Józef Kania i Leszek Klima („Toruński”) – referenci organizacyjni, Władysław Gacki – sekretarz, Halina Laskowska, Ewa Szymkiewicz – łączniczki².

Proces powstawania departamentu przebiegał dość opornie. Jeszcze w marcu 1941 r. Ratajski informował rząd RP w Londynie, że wobec trudności z doprowadzeniem do porozumienia profesorów szkół wyższych z nauczycielami szkolnictwa średniego i powszechnego zostały powołane dwa ośrodki oświatowe. Ich przedstawiciele prowadzili prace w terenie niezależnie od siebie, porozumiewając się „tylko w sprawach zasadniczych”³. Na szkolnictwo wyższe przeznaczano wówczas 45 tys. zł miesięcznie, natomiast na oświatę powszechną i średnią 62 tys. zł. W całym 1941 r. na „Oświatę I” wydano z funduszy delegatury 574 020 zł i 300 dolarów złotych, a na „Oświatę II” – 770 900 zł⁴. Jeszcze w kwietniu 1942 r. osobno otrzymywali fundusze na swoją działalność Wycech, opiekujący się uczniami, oraz „Dąbrowski”, kierujący studentami⁵.

Należy zauważyć, że nazwa departamentu ulegała zmianom. Początkowo nosił nazwę Oświecenia i Wychowania. Tak określony był w sprawozdaniu departamentu z 1942 r.⁶ i w schemacie organizacyjnym delegatury z października 1941 r. Jego struktura organizacyjna także zmieniała się kilkakrotnie, by ostatecznie uformować się w następującej postaci: sekretariat generalny i trzy działy: kształcenia i wychowania, kultury i sztuki, nauki i szkół wyższych. W początkach 1943 r. były zatrudnione 54 osoby, a pod koniec tego roku już 69 osób. Natomiast w 1944 r. tuż przed wybuchem Powstania Warszawskiego było 87 pracowników, w końcu tego roku 47 (a więc ponad 50%). Natomiast w kwietniu 1945 r. już tylko 34. W roku 1943 na działalność departamentu wydano kwotę 6 558 550 zł, a na tajne nauczanie w okręgach jeszcze 11 410 655 zł⁷.

Warto odnotować, iż w roku 1943 budżet Departamentu wynosił 901 900 dolarów (15,76% budżetu całej Delegatury), a w 1944 r. już 1 999 200 dolarów (16,09%). Był to w obu latach drugi pod względem wielkości budżet departamentu w całej Delegaturze. Największy budżet posiadał Departament Opieki Społecznej.

1. Sekretariat generalny (Centrala)

Zwiększony zakres obowiązków sprawił, że w styczniu 1942 r. utworzono sekretariat generalny, którego kierownikiem został Wacław Schayer („Wiktor”). Sekretariat składał się z czterech wydziałów: organizacyjnego, finansowego, walki cywilnej i sprawozdawczo-prasowego. Kierownikiem wydziału organizacyjnego był Klima⁸, mający

2 M. Walczak, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, Wrocław 1987, s. 221.

3 SPP, MSW, t. 74, k. 26, Depesza „Wartskiego” z 13 III 1941 r.

4 AAN, 202/XVII-2, k. 1, Rozchód 1941 r.

5 Ibidem, k. 19-20, Sprawozdanie finansowe za kwiecień i maj 1942 r.

6 SPP, MSW, t. 67A, k. 28, Spis materiałów przesłanych z kraju do Londynu.

7 AIPN, 00231/157, t. 1, k. 208, Sprawozdanie „Niku” za 1943 r. W tym sprawozdaniu zawarta jest informacja, iż departament składał się z 10 wydziałów oraz komórki wyznań i „Biura Zachodniego Oświaty”.

8 Według materiałów MBP kierownikiem referatu organizacyjnego w Sekretariacie Generalnym DOiK był Franciszek Klima, jednocześnie prezes Okręgu Poznańskiego TON – AIPN, 00231/99, t. 1, k. 27. Dodajmy, że według Mariana Walczaka (*Działalność...*, s. 214) L.F. Klima występuje w składzie władz TON na Pomorze.

do pomocy łączniczki: Ewę Szymkiewicz, Wacławę Świderkównę i Stefanję Lasową („Franciszka”)⁹. Funkcję kuriera pełnił Marian Jaworski (Mariański, „Lipa”, „Kolejarz”)¹⁰. W wydziale organizacyjnym funkcjonowały trzy sekcje: wschodnia, centralna i zachodnia, której kierownikiem był Oskar Kotula („Śląski”). W wydziale finansowym pracowali: Stefan Pogorzelski¹¹, Stanisław Tynelski („Górka”) i Antoni Konewka¹². Kierownikiem wydziału walki cywilnej był Albin Jakiel¹³, w wydziale sprawozdawczo-prasowym pracowali: Jakiel i Tomasz Szczechura. Archiwa departamentu, znajdujące się przy ul. Senatorskiej 26 i Zgoda 15, zostały zniszczone w czasie powstania warszawskiego¹⁴. W lipcu 1944 r. pracowało tu 16 osób, a w grudniu t.r. 12.

W czerwcu 1945 r. odprawy z funduszy delegatury otrzymali: kierownik, zastępca kierownika, sekretarz generalny, kierownik wydziału spraw organizacyjnych, referent zachodni, kierownik wydziału finansowego i dwie łączniczki¹⁵.

2. Dział kształcenia i wychowania

Kierownikiem działu był Władysław Radwan („Raszka”). Dział składał się z kilku wydziałów, których kierownikami byli: Maria Dzierzbicka – przedszkoli, Władysława Hoszowska – szkolnictwa powszechnego, Stanisław Kozicki – szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Maria Grzegorzewska i Konstanty Lech – kształcenia nauczycieli, Jan Firewicz¹⁶ – szkolnictwa zawodowego. W innych dokumentach Delegatury zostały wymienione następujące wydziały: ogólnokształcący (11-8 pracowników); szkolnictwa zawodowego (7-2 pracowników) oraz oświaty dorosłych (9-4 pracowników).

W czerwcu 1945 r. odprawy otrzymali: kierownik, referent organizacyjny, trzech referentów szkolnictwa powszechnego, referenci: szkolnictwa średniego, kształcenia nauczycieli i szkolnictwa uzupełniającego¹⁷.

3. Dział kultury i sztuki

Kierownikiem był Stanisław Lorentz („Bukowski”), a od 1944 r. Józef Zaremba. W dziale funkcjonowały trzy wydziały, których kierownikami byli: Feliks Popławski i Eustachy Nowicki – oświaty dorosłych, Zaremba – wydawnictw i Lorentz – kultury artystycznej. W wydziale kultury artystycznej istniały „zespoły zawodowe”: literatury i te-

9 Data podjęcia pracy w Departamencie Oświaty przez Stefanję Lasową nie jest pewna. Ona sama twierdziła (List do autora z 4 XI 1987 r.), że rozpoczęła tę pracę w listopadzie 1941 r. Natomiast Bronisława Grzelak (List do autora z 3 III 1995 r.) stwierdza, że w kwietniu 1942 r. została łączniczką Biura Prezydzialnego DR w miejsce Stefani Lasowej, która wówczas przeszła do Departamentu Oświaty.

10 J. Dąb Rękawek, *Druh hm. Marian Jaworski*, „Biuletyn Informacyjny Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej” 2001, nr 5 (133), s. 50. Zmarł 1 II 2001 r.

11 Kazimierz Stefan Pogorzelski miał być skarbnikiem DOiK, aresztowany przez Niemców, kolejnym skarbnikiem Departamentu miał być Wiktor Weichert – AIPN, 00231/99, t. 1, k. 31, 34.

12 Przed wojną naczelnik Wydziału Oświaty Pozaszkolnej w MWRiOP – *Kalendarz nauczycielski na rok szkolny 1938-39*, Warszawa brw, s. 18; *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 225.

13 Albin Jakiel (1900-1944), docent Wolnej Wszechnicy Polskiej, zginął 26 VIII 1944 r. w Warszawie – A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939-1945. Straty osobowe*, Wrocław 1989, s. 126.

14 C. Wycech, *Praca oświatowa w kraju w czasie wojny*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1, s. 97.

15 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” z czerwca 1945 r.

16 Przed wojną dyrektor Departamentu Szkolnictwa Zawodowego w MWRiOP – *Kalendarz nauczycielski...*, s. 18; *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 226.

17 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla personelu „620/OK” z czerwca 1945 r.

atru, kierowany przez Marię Dąbrowską, Jerzego Andrzejewskiego, Władysława Zawistowskiego i Jarosława Iwaszkiewicza; sztuk plastycznych – przez Lorentza i Jerzego Sienkiewicza; muzyki – przez Edmunda Rudnickiego i Piotra Perkowskiego¹⁸; bibliotek – przez Józefa Grycza; archiwów – przez Witolda Suchodolskiego¹⁹ i Jana Zachwatowicza; muzeów i zbiorów – przez Lorentza. W lipcu 1944 r. pracowało tu 12 osób, a w grudniu t.r. – 5. W czerwcu 1945 r. odprawy z funduszy delegatury otrzymali: kierownik, zastępca i dwóch referentów²⁰.

W wyniku starań kierownika wydziału wydawnictw Zaremby w 1944 r. departament zyskał własne wydawnictwo – Towarzystwo Wydawnicze „Załoga”²¹, które opublikowało m.in.: Arkadego Fiedlera *Dywizjon 303*, Józefa Kisielewskiego *Ziemia gromadzi prochy* (wersja skrócona); [Władysława Radwana, Bogdana Suchodolskiego] *Szkice społeczne*; [Bogdana Suchodolskiego] *Skąd i dokąd idziemy*; Adama Próchnika *O demokracji społecznej*, Winstona Churchilla *Krok za krokiem*, [Piotra Grzegorzycy] *Polska w poezji angielskiej*²². Departament wydawał też własne pismo „Oświata i Kultura”²³.

W Wydziale Książki w lipcu 1944 r. pracowało 5 pracowników, po upadku Powstania Warszawskiego wydziału nie odtworzono. Natomiast Wydział Wydawniczy zatrudniał w lipcu 1944 r. 2 osoby, a następnie do lutego 1945 r. już 6 pracowników.

4. Dział nauki i szkół wyższych

Szkolnictwo wyższe zostało włączone do departamentu w końcu 1941 r.²⁴ Kierownikiem działu był rektor Uniwersytetu Warszawskiego prof. Stefan Pieńkowski, jego zastępcą zaś prof. dr Józef Patkowski²⁵. Dział składał się z kilku komisji: szkół akademickich, tajnego nauczania, prac naukowych, opieki nad pracownikami nauki. W lipcu 1944 r. pracowało tu 12 osób, a w grudniu t.r. – 5. Ponownie zatrudnienie wzrosło do 12 osób w marcu-kwietniu 1945 r.

W roku akademickim 1943/1944 liczba studentów w poszczególnych ośrodkach wynosiła: Warszawa 3561²⁶, Kraków 460, Lwów 149, Wilno 65, co daje razem liczbę 4235 studentów²⁷. Jeszcze w czerwcu 1945 r. odprawy z funduszy delegatury otrzy-

18 Piotr Perkowski (1901-1990), kompozytor, w latach 1936-1939 dyrektor konserwatorium i Pomorskiego Towarzystwa Muzycznego w Toruniu, po wojnie dyrektor filharmonii w Krakowie i Wielkiej Orkiestry Symfonicznej PR w Katowicach – nota biograficzna, „Więź” 1990, nr 10, s. 163-164.

19 Przedwojenny dyrektor Wydziału Archiwów Państwowych MWRiOP – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 227.

20 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla personelu „620/OK” z czerwca 1945 r.

21 J. Ślaski, *Polska Walcząca*, t. 3, Warszawa 1985, s. 54.

22 W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945*, Warszawa 2005, s. 57, 78, 122, 209, 220, 228, 267-268; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, wyd. 2, Warszawa 1977, s. 221.

23 J. Cieślakiewicz, H. Falkowska, A. Paczkowski, *Polska prasa konspiracyjna (1939-1945) i Powstania Warszawskiego w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, Warszawa 1984, s. 115.

24 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 86.

25 Józef Patkowski (1887-1942), profesor fizyki USB, zginął podczas bombardowania Warszawy 21 VIII 1942 r. – A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich...*, s. 137. Przed wojną był p.o. dyrektora Departamentu Nauki i Szkół Wyższych MWRiOP – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 226.

26 W tym 2600 studentów Uniwersytetu Warszawskiego oraz Uniwersytetu Ziemi Zachodnich.

27 T. Manteuffel, *W atmosferze młodzieńczych ideałów*, [w:] *Szkola w konspiracji*, oprac. M. Kozakiewicz, S. Brzozowski, Warszawa 1960, s. 197.

mali: kierownik, referenci: prac naukowych, komisji opieki, organizacyjny i tajnego nauczania oraz siedmiu kierowników szkół wyższych²⁸.

Ośrodki akademickie podlegały bezpośrednio działowi. Największym ośrodkiem była Warszawa. Tutaj istniał tajny Uniwersytet Warszawski oraz zorganizowany przez uczonych poznańskich Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytetem Warszawskim kierowali profesorowie: Pieńkowski i Jerzy Modrakowski. Dziekanami poszczególnych wydziałów byli profesorowie: Andrzej Tretiak – humanistycznego, Roman Rybarski²⁹ i Józef Rafacz³⁰ – prawa, Wiktor Lampe – matematyczno-przyrodniczego, ks. Piotr Chojnacki – teologii katolickiej, ks. Jan Szeruda – teologii ewangelickiej, Stanisław Przyłęcki³¹ i Witold Gądzikiewicz – lekarskiego, Witold Stefański – weterynaryjnego. Pracami Uniwersytetu Ziem Zachodnich kierowali prof. Ludwik Jaxa-Bykowski i prof. Roman Pollak. Na czele poszczególnych wydziałów stali profesorowie: Pollak i Zygmunt Szwejkowski – humanistycznym, Stefan Zaleski – ekonomicznym, Tadeusz Chrząszcz³² – rolno-leśnym, Adam Wrzosek i Witold Kapuściński – lekarskim, Bronisław Koskowski – farmaceutycznym, ks. Władysław Kowalski – teologicznym, a docent Władysław Kowalenko („Sas”, „Sternicki”) kierował Instytutem Morskim³³. Wydział prawa funkcjonował jako wspólny dla UW i UZZ. W mniejszym zakresie podjęły ponadto tajną działalność Politechnika, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Szkoła Główna Handlowa³⁴, Wolna Wszechnica Polska.

Po Powstaniu Warszawskim profesorowie uczelni warszawskich zorganizowali w listopadzie 1944 r. nowe ośrodki kursów akademickich w Częstochowie i Kielcach. Kierowali nimi R. Pollak, T. Woyna, B. Nawroczyński. Wykładało na nich 89 profesorów, docentów i asystentów, którzy prowadzili zajęcia z 695 studentami³⁵.

Drugim pod względem liczby studentów był ośrodek krakowski. Rektorem tajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego był prof. Władysław Szafer, a pełnomocnikiem rektora ds. tajnego nauczania – prof. Mieczysław Matecki. Poszczególnymi wydziałami kierowali profesorowie: Stanisław Kutrzeba – prawa, Stanisław Maziarski – lekarskim, Teodor Marchlewski – rolniczym, ks. Tadeusz Glemma. Wydział filozoficzny, kierowany przez prof. Mateckiego, pracował w kilku sekcjach, na których czele stali profesorowie i docenci: S. Kulczyński – filozofii ścisłej, Kazimierz Nitsch – polonistycznej, Władysław Konopczyński i Władysław Czaplinski – historycznej, Tadeusz Dobrowol-

28 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” z czerwca 1945 r.

29 Roman Rybarski (1887-1942), profesor ekonomii politycznej UW, zamordowany 6 III 1942 r. w obozie koncentracyjnym Auschwitz – ibidem, s. 140.

30 Józef Rafacz (1880-1944), profesor historii UW, rozstrzelany 3 VIII 1944 r. w Warszawie – ibidem, s. 139.

31 Stanisław Jan Ignacy Przyłęcki (1891-1944), biochemik, od marca 1924 r. kierował Katedrą Fizjologii i Chemii Fizjologicznej przy Wydziale Lekarskim UW, zginął 5 VIII 1944 r. w Warszawie – *Wychowanie Uniwersytetu Jagiellońskiego – ofiary II wojny światowej (1939-1945)*. *Biogramy*, t. 1, red. J. Pietrusza, A. Wysznińska, Kraków 1995, s. 148.

32 Tadeusz Czesław Chrząszcz (1877-1943), profesor technologii rolnej Uniw. Poznański, popełnił samobójstwo 12 XI 1942 r. przy próbie aresztowania przez gestapo – A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich...*, s. 120; M. Rutowska, *Straty osobowe i materialne kultury w Wielkopolsce w latach II wojny światowej*, Warszawa-Poznań 1984, s. 88.

33 B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984, s. 40-41, 55-56; *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej 1939-1945*, red. M. Woźniak, Poznań 1998, s. 615.

34 Od sierpnia 1941 r. funkcjonowała jako Miejska Szkoła Handlowa (Stadtshandelsfachschule). Jej kierownictwo tworzyli prof. Edward Lipiński, Aleksy Wakar, Andrzej Bieniek, Józef Zagórski. Po Powstaniu Warszawskim zajęcia prowadzono w Zalesiu Górnym oraz w Częstochowie – *Wyższa Szkoła Handlowa, Szkoła Główna Handlowa, Miejska Szkoła Handlowa 1906-1945*, Warszawa 1984, s. 79-97.

35 S. Pieńkowski, *Nauka polska w czasie okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1, s. 118.

ski – historii sztuki, M. Małkiewicz-Strzałkowa i C. Grec-Dąbrowska – filologii obcych, Antoni Gaweł i E. Kurzyniec – chemicznej, A. Jura – archeologii, J. Szaflarski – geograficznej, B. Pawłowski i Franciszek Górski – biologicznej, Stanisław Skowron i Maria Traczewska – Studium Farmacji, Henryk Batowski – Szkoły Nauk Politycznych³⁶. Tajne nauczanie prowadzili także profesorowie Szkoły Górniczej.

We Lwowie tajne studia prowadził prof. Edmund Bulanda. Natomiast w Wilnie do czerwca 1943 r. uniwersytet działał oficjalnie pod zarządem litewskim. Po jego zamknięciu znaczna część profesorów została we wrześniu 1943 r. aresztowana przez Niemców. Pomimo strat personalnych kontynuowano naukę. Prowadził ją prof. Ludwik Chmaj.

Ważnym działem pracy była opieka i pomoc dla pracowników naukowych. Według kierownika działu pomocy takiej udzielano 917 osobom, w tym: 552 w Warszawie, 195 w Krakowie, 106 we Lwowie oraz 64 w Wilnie. Wypłacano także stypendia i zasiłki dla biednych studentów. Pomocą tą objęto 337 osób³⁷. W ciągu pierwszego półrocza 1944 r. na akcję pomocy wydano z funduszy departamentu 1250 tys. zł³⁸.

W poszczególnych ośrodkach akademickich opracowano następującą liczbę podręczników akademickich i rozpraw naukowych: Warszawa – 282, Kraków – 150, Lwów – 28, Wilno – 10. Były one przepisywane w kilku egzemplarzach i chowane w różnych miejscach. W czasie Powstania Warszawskiego uległy zniszczeniu prawie wszystkie prace przygotowywane w Warszawie. Ocalały wszystkie prace w ośrodkach krakowskim i lwowskim³⁹.

5. Dział wyznań

W dotychczasowych publikacjach na temat departamentu dział ten nie był wymieniany. Jedynie w pracy Maksymiliana Tazbira znajdujemy informację, iż na wniosek Antoniego Czekalskiego kierownikiem tej komórki (działu?) został dr Zygmunt Kwiatkowski⁴⁰, a referentem był prof. Jakub Sawicki⁴¹. Zastępcą Kwiatkowskiego w 1944 r. miał być Jan Dobraczyński⁴². Choć raczej jest to informacja myląca, gdyż w lipcu 1944 r. Wydział Wyznań zatrudniał tylko jedną osobę. I takie zatrudnienie utrzymywało się aż do lutego 1945 r. Później pracownicy nie są już wykazywani.

36 B. Gralak, *Szkolnictwo akademickie...*, s. 72-73.

37 S. Pieńkowski, *Nauka polska...*, s. 120.

38 C. Wycech, *Praca oświatowa...*, s. 79.

39 S. Pieńkowski, *Nauka polska...*, s. 119-120.

40 Prawdopodobnie tożsamy z przedwojennym naczelnikiem Wydziału Prawnego w Departamencie Ogólnym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, Warszawa 2003 (reprint), s. 225.

41 Jakub Sawicki (1899-1979), prawnik, pracownik MWRiOP, w okresie okupacji pracował w Urzędzie Patentowym, mieszkał przy ul. Polnej, działał w akcji „N”, prowadził wykłady z prawa kościelnego na tajnym UZZ, po powstaniu warszawskim w Krakowie – J. Senkowski, *Sawicki Jakub Teodor Walery*, [w:] PSB, t. 35, s. 313-316; P.A. Leszczyński, *Centralna administracja wyznaniowa II RP – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warszawa 2006, s. 271-274.

42 J. Dobraczyński, *Tylko w jednym życiu*, Warszawa 1970, s. 226.

6. Departament Oświatowo-Szkolny Ziem Zachodnich (krypt. „Poczekalnia”)

Istotnym zagadnieniem, po zniesieniu odrębności delegatury poznańskiej, było połączenie z Wydziałem Oświatowo-Szkolnym Ziem Zachodnich. Zostało to uzgodnione, po kilku konferencjach, 12 grudnia 1942 r.⁴³, choć jeszcze w kwietniu 1943 r. pracownicy „Poczekalni” składali wniosek o uchylenie decyzji delegata rządu⁴⁴, od 1 stycznia 1943 r. Biuro Oświatowe (dawna „Poczekalnia”) obejmowało „pozostałe na terenie G[eneralnego] G[ubernatorstwa] agendy dawnego biura Z[iem] Z[achodnich]”⁴⁵. Kierownikiem „Poczekalni” prawdopodobnie od maja 1940 r. był ks. dr Maksymilian Rode („Romuald Mariańczyk”), od marca 1943 r. zaś Michał Pollak („dr Morawski”, „Pomorski”)⁴⁶, a pracownikami: „dr Licki”, „Lewandowski”, „dr Janik” i „Maria Bogustawska” – sekretarka. Lokal kontaktowy biura prowadziła w latach 1940-1944 Magdalena Staszewska, a znajdował się on przy ul. Senatorskiej 16⁴⁷. Zadaniem „Poczekalni” było prowadzenie tajnego szkolnictwa na ziemiach zachodnich i w GG, przygotowanie administracji szkolnej dla ziem zachodnich i „Przyodrza”⁴⁸ oraz zmian w organizacji i programach szkolnictwa na okres powojenny. „Poczekalnia” tworzyła swoje władze w poszczególnych okręgach. Ich kierownikami byli: W. Kowalenko w Warszawie, Ignacy Stein w Krakowie, Tadeusz Eustachiewicz w Lublinie, Stefan Dybczyński⁴⁹ w Częstochowie. W Warszawie funkcjonowało także Śląskie Biuro Oświatowe z Kazimierzem Popiołkiem na czele. W Wojennym Kuratorium na Wielkopolskę z siedzibami w Kaliszu i Ostrowie Wielkopolskim, pracowali: Maria Bojarska, E. Serwański, Jan Wikarjak („Leon”, „Wiktor”)⁵⁰.

W lipcu 1944 r. Wydział Ziem Zachodnich zatrudniał 8 osób, a od listopada t.r. do lutego 1945 r. było 5 pracowników.

Praca biura trwała do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu odprawy z funduszy delegatury otrzymali: kierownik oraz referent organizacyjny⁵¹.

7. Główna Komisja Planowania

Została powołana w 1941 r. W jej skład weszli: W. Radwan, Bohdan Suchodolski⁵², Stanisław Ossowski („Władysław Raszka”), Józef Zawadzki, J. Firewicz, M. Dzierżbiccka, Stefania Mazurek, W. Schayer. Zadaniem Rady było opracowanie aktów prawnych na okres powojenny. Przygotowano następujące projekty: cele i programy szkolnictwa podstawowego i średniego oraz kształcenia nauczycieli, główne wytyczne wznowienia działalności szkolnictwa i oświaty, program działalności w dziedzinie

43 AAN, 202/I-52, k. 51, Odpis protokołu konferencji z Pełnomocnikiem Rządu RP na Kraj.

44 Ibidem, k. 37-50, Pismo kierownika i pracowników „Poczekalni” z 15 IV 1943 r.

45 AAN, 202/XVII-2, k. 34, Sprawozdanie z kontroli towarów Pochodni za styczeń-luty 1943 r.

46 M. Walczak, *Pollak Michał (1888-1968)*, [w:] *Encyklopedia konspiracji wielkopolskiej...*, s. 453 – tu informacja o objęciu przez Pollaka kierownictwa biura już 1 II 1942 r. Doktor Michał Pollak był przed wojną dyrektorem Departamentu Szkolnictwa Ogólnokształcącego MWRiOP – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 225.

47 IZ, II-434, Zaświadczenia Magdaleny Staszewskiej o działalności konspiracyjnej.

48 Tak w piśmie „Poczekalni” nazywano ziemie postulowane.

49 Być może Sylwester Dybczyński – przedwojenny naczelnik Wydziału Szkolnictwa Zawodowego w Okręgu Szkolnym Poznańskim – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 228.

50 F. Kozanecki, *Z myślą o ziemiach zachodnich*, [w:] *Szkola w konspiracji*, s. 141-155; M. Walczak, *Działalność oświatowa...*, s. 223.

51 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla personelu „620/OK” z czerwca 1945 r.

oświaty i kultury, system kształcenia, wychowania i upowszechniania kultury, dekrety: o likwidacji skutków wojny w dziedzinie oświaty i kultury, o wznowieniu szkolnictwa, o powołaniu do służby nauczycielskiej i wznowieniu działalności szkolnictwa, o ustroju władz administracji oświaty i kultury, o zakładaniu i utrzymaniu przedszkoli, o organizacji, utrzymaniu i budowie publicznych szkół powszechnych, o zadaniach i organizacji działalności samorządu terytorialnego w dziedzinie oświaty i kultury, o organizacji, zakładaniu, utrzymaniu i budowie publicznych szkół kształcących, statuty: Kuratorium Oświaty i Kultury, powszechnych szkół publicznych, ustawa o bibliotekach i opiece nad zbiorami bibliotecznymi⁵³.

W lipcu 1944 r. Wydział Planowania zatrudniał 4 osoby. Po upadku Powstania Warszawskiego nie został odtworzony.

8. Komisja Opiniodawcza

Przy departamencie istniała Komisja Opiniodawcza. W jej skład wchodził przedstawiciel „grubej czwórki”: Kazimierz Maj⁵⁴ z SL, Wacław Tułodziecki („Baltazar”) z PPS-WRN, Jakiel z SP, Kazimierz Próchnik z SN.

W depeszy do Londynu z lipca 1944 r. zwracano się o zachowanie w tajemnicy szczegółów dotyczących szkolnictwa akademickiego. Informowano o przygotowaniu w kraju programu studiów, lokali i personelu do podjęcia studiów. W przygotowaniu było wówczas 4 tys.⁵⁵ podręczników i prac naukowych⁵⁶.

9. Departament w Powstaniu Warszawskim

Przygotowania Departamentu do podjęcia jawnej działalności w wyzwolonej przez Armię Krajową Warszawie są, niestety, znane tylko wrywkowo. Wiemy np., iż Józef Zaremba miał zająć gmach Polskiej Akademii Literatury na Krakowskim Przedmieściu i występować, zwłaszcza wobec Armii Czerwonej, jako przewodniczący Rady Związków Artystycznych⁵⁷.

Rejonowa Delegatura Rządu II Śródmieście-Północ obejmowała zajęte przez powstańców tereny na wschód od ul. Marszałkowskiej, ograniczone ulicami Nowy Świat, al. Jerozolimskie, Królewską⁵⁸. Jej kierownikiem był Wacław Schayer („Wiktor”) urzędujący przy pl. Napoleona⁵⁹, a pod koniec sierpnia zastąpił go Piotr Perkowski („dr Puławski”), który urzędował przy ul. Brackiej 23.

10. Departament po Powstaniu Warszawskim

Departament funkcjonował w ograniczonym zakresie do czerwca 1945 r. Wtedy to „A. Małkiński” przedłożył wykaz pracowników celem uzyskania odpraw po zakończe-

52 Przed wojną naczelnik Wydziału Programowego w MWRiOP – *Kalendarz nauczycielski...*, s. 18.

53 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 346.

54 W lutym 1944 r. aresztowany, zwolniony 15 lutego razem z łączniczką Michaliną Król – AAN, 202/II-17, k. 53, „Wir” KW 12 II 1944 r.; ibidem, k. 58, „Wir” KW 18 II 1944 r.

55 Taka liczba podana jest w cytowanej depeszy, inne dane mówią o liczbie dużo niższej – 470 podręczników i dzieł monograficznych – W. Bartoszewski, *Oblicze kultury polskiej w konspiracji 1939-1945*, [w:] *Inter arma non silent Musae. Wojna i kultura 1939-1945*, red. C. Madajczyk, Warszawa 1982, s. 263.

56 SPP, MSW, t. 16, poz. 121, Depesza Departamentu z 26 VII 1944 r.

57 J. Zaremba, *Było i tak. Wspomnienia*, Wrocław 1976, s. 429.

58 W. Bartoszewski, *1859 dni...*, s. 644.

59 *Ludność cywilna...*, t. 3, s. 92.

niu działalności. Znajdują się w nim 34 osoby z centrali departamentu oraz 27 osób z okręgowych biur szkolnych (Warszawa-miasto, Warszawa-województwo, Lublin, Lwów, Kielce, Kraków, Śląsk, Wielkopolska i Pomorze)⁶⁰. Od czerwca 1945 r. dyrektor departamentu Czesław Wycech był ministrem oświaty w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej⁶¹, a znaczna część pracowników departamentu przystąpiła do uruchamiania szkolnictwa na wszystkich jego szczeblach.

11. Osiągnięcia Departamentu Oświaty i Kultury

Jak obliczają historycy na poziomie elementarnym tajne nauczanie objęło około 1,5 miliona dzieci, na poziomie średnim około 100 tysięcy, natomiast około 10 tysięcy osób studiowało na tajnych uczelniach⁶².

Przytoczone powyżej dane wyglądają imponująco. Jednakże musimy pamiętać iż okupant nie dopuścił na ziemiach zachodnich (włączonych do III Rzeszy) do otwarcia żadnej polskiej szkoły średniej. Natomiast w październiku 1939 roku pozwolono na tworzenie dla dzieci polskich odrębnych szkół czteroklasowych, w których uczono najelementarniejszych rzeczy: czytania, pisania i rachunków. Liczba tych szkół była niewielka, nauczano w nich po niemiecku⁶³.

Tajne nauczanie na ziemiach zachodnich w roku szkolnym 1943-1944

ODR	Szkolnictwo podstawowe		Szkolnictwo średnie	
	nauczyciele	uczniowie	nauczyciele	uczniowie
Ciechanów	544	7144	32	308
Łódź	138	2208	23	223
Pomorze	149	1397	29	268
Poznań	475	5943	102	808
Śląsk	246	4003	54	496
Ogółem ZZ	1552	20695	240	2103

Aby uzmysłowić wysiłek konspiracyjnego szkolnictwa oraz straty w wykształceniu Polaków wynikających z okupacji niemieckiej, warto porównać te dane z liczbą uczniów szkół powszechnych w okresie II Rzeczypospolitej (rok szkolny 1937/1938)⁶⁴:

Okręg	Liczba uczniów 1937/38	Liczba uczniów 1943/44	%
Pomorze	303746	1397	0,46
Poznań	356277	5943	1,67
Śląsk	195174	4003	2,05
Razem	855197	11343	1,39

60 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników zatrudnionych w „620/OK” za czerwiec 1945 r.

61 T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944-1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 11 II 1991*, Warszawa 1991, s. 443.

62 A. Chmielarz, *Polskie Państwo Podziemne*, Warszawa 2007, s. 15-16.

63 S. Nawrocki, *Terror policyjny w „Kraju Warty” 1939-1945*, Poznań 1973, s. 102.

64 *Kalendarz nauczycielski na rok szkolny 1938-39*, s. 31.

12. Terenowe struktury Departamentu Oświaty i Kultury

12.1. Okręgowa Delegatura Rządu Ciechanów (krypt. „Jeziora”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury.

Funkcję kierownika tajnej oświaty na „podokręg ciechanowski” pełnił Tadeusz Kuligowski („Cham”, „Prusak”)⁶⁵, a w biurze pracowali ponadto: Kazimierz Kuligowski („Ful”, „Wróbel”)⁶⁶, Jan Brodecki („Kozioł”)⁶⁷, Paweł Rochocki, Ludwik Krupiński⁶⁸. Na tajne szkolnictwo „Jeziora” otrzymały w okresie I-II 1943 r. kwotę 14 000 zł⁶⁹.

Tabela 1. Zasięg tajnego szkolnictwa na terenie ODR Ciechanów w roku szkolnym 1943/1944⁷⁰

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	544	7144
szkolnictwo średnie	32	308

12.2. Okręgowa Delegatura Rządu Łódź (krypt. „Krosno”, „Przędza”, „Włóczka”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury.

Kierownikiem był prof. Zygmunt Lorentz, aresztowany z 16/17 września 1943 r.⁷¹, a następnie dr Julian Żukowski. Ponadto w biurze pracowali: Tadeusz Klonowicz, Mieczysław Woźniakowski, Jan Bartecki, Antoni Ławiński, Narcyz Nonas⁷². W okresie listopad 1942 r. – luty 1943 r. Biuro otrzymało 45 000 zł z budżetu Departamentu⁷³. W okresie od lipca 1944 r. do kwietnia 1945 r. zatrudnienie wahało się od 3 do 5 pracowników.

65 Tadeusz Kuligowski (1908-1950), działacz SL, nauczyciel, w konspiracji członek Komendy BCh podokręgu „Wkra”, przewodniczący TON, aresztowany w 1944 r., po wojnie sekretarz Zarządu Okręgu ZNP w Warszawie i Rady Naczelnej PSL – *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego. Makietta*, Warszawa 1989, s. 218.

66 Kazimierz Kuligowski (ur. w 1914 r.), nauczyciel, w konspiracji w latach 1942-1943 Komendant Obwodu BCh Sierpc, członek kierownictwa TON, po wojnie w latach 1945-1948 prezes Zarządu Wojewódzkiego w Warszawie oraz członek Prezydium ZG ZMW RP „Wici” – *Słownik biograficzny działaczy ruchu...*, s. 218.

67 Jan Brodecki (1895-1943), nauczyciel, członek PSL „Wyzwolenie” i ZNP, w konspiracji działał w Chłopskiej Organizacji Wolności „Raclawice”, SL „Roch” i BCh, kierownik TON na powiat płoński, aresztowany 27 V 1943 r., osadzony w obozie w Pomiechówku i tam zmarł na skutek tortur – *Słownik biograficzny działaczy ruchu...*, s. 52.

68 M. Walczak, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, Wrocław 1987, s. 229; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939-1945*, wyd. II, Warszawa 1977, s. 273.

69 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres I-II 1943 r.

70 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 283-284.

71 Zygmunt Lorentz (1894-1943), nauczyciel, historyk, w 1940 r. wysiedlony z Łodzi do GG, pracował w AGAD do 13 IX 1943 r., w tym dniu wyjechał do Łodzi, zmarł 5 X 1943 r. w więzieniu przy ul. Sterlinga w Łodzi – M. Woźniakowski, *Lorentz Zygmunt*, [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, T. I, 1918-1984, M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa-Łódź 1988, s. 126-127; *Wychowanek Uniwersytetu Jagiellońskiego – ofiary II wojny światowej (1939-1945)*, *Biogramy*, T. I, red. J. Pietrusza, A. Wyszynska, Kraków 1995, s. 101-102.

72 S. Jaśkiewicz, M. Woźniakowski, *Iskry w podziemiu. Relacje i gawędy z dziejów tajnego nauczania w Łodzi i na Ziemi Łódzkiej w latach 1939-1945*, Łódź 1971, s. 197-200; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 273.

73 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres I-II 1943 r.

Tabela 2. Zasięg tajnego szkolnictwa na terenie ODR Łódź w roku szkolnym 1943/1944⁷⁴

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	138	2208
szkolnictwo średnie	23	223

Prace nad zorganizowaniem Uniwersytetu Łódzkiego prowadził, przejęty z „Teczki” (Administracja Zmilitaryzowana), prof. Stefan Wilanowski⁷⁵. Miał brać w nich udział także Józef Rynkowski⁷⁶.

12.3. Okręgowa Delegatura Rządu Pomorze (krypt. „Mewy”, „Piaski”, „Zatoka”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury.

W 1943 r. przez Wydział Zachodni Departamentu Oświaty i Kultury zostało powołane Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury dla Pomorza. Okręgowym kierownikiem tajnego nauczania był Zygmunt Szulczyński, a następnie Józef Gutsche⁷⁷. Ponadto w biurze pracowali: Józef Szymczak, Otton Lipkowski, Leszek F. Klinia, Antoni Myjak⁷⁸. W okresie styczeń – luty 1943 r. na etacie było 7 osób, w tym: kierownik, 4 kierowników obwodowych i 2 łączniczki. Tajne szkolnictwo prowadzono w listopadzie i grudniu 1942 r. w 19 miejscach, w styczniu 1943 r. w 26, a w lutym już w 28 ośrodkach. Do grudnia 1942 r. wypłacano zapomogi rodzinom ponad dwudziestu nauczycieli. W 1943 r. opiekę nad rodzinami przekazano do Wydziału Opieki Społecznej⁷⁹.

W lipcu 1944 r. w oświacie „Zatoki” pracowało 7 osób, a oświata „Zatoki Wsch.” zatrudniała 5 osób. Od listopada 1944 r. do kwietnia 1945 r. zatrudnienie, już tylko w „Zatoce”, wahało się od 3 do 2 osób. Jeszcze w czerwcu 1945 r. na etacie Delegatury byli kierownik oraz referent organizacyjny⁸⁰.

Tabela 3. Zasięg tajnego nauczania na terenie ODR Pomorze w roku szkolnym 1943/1944⁸¹

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	149	1397
szkolnictwo średnie	29	268

74 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 277-278.

75 Z. Walter-Janke, *Komenda Okręgu...*, s. 43.

76 J. Wasiak, *Rynkowski Józef*, PSB, T. XXXIII, s. 545.

77 S. Rafiński, E. Skerska, *Gutsche Józef*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej...*, cz. 5, s. 64-65.

78 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 273.

79 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres I-II 1943 r.

80 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” za miesiąc czerwiec 1945 r.

81 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 278-279.

12.4. Okręgowa Delegatura Rządu Poznań (krypt. „Cukier”, „Kartofle”, „Maki”)

Okręgowe Biuro Szkolne

W ramach Biura Delegata Rządu na ziemię zachodnie funkcjonował Wydział Oświaty, kierowany przez Bożenę Osmólską („Olga”). Następnie, w lutym 1942 r. zostało zorganizowane Kuratorium Okręgu Szkolnego, w skład którego wchodził m.in. Maria Bojarska⁸², Jan Wikariak („Leon”, „Wiktor”)⁸³, E. Serwański. Kuratorium działało na terenie Ostrowa Wielkopolskiego i Kalisza. W okresie styczeń-luty 1943 r. otrzymano z Departamentu kwotę 30 000 zł⁸⁴. Rozwój działalności oświatowej doprowadził do powstania w drugim kwartale 1943 r. Biura Okręgowego Oświaty i Kultury na Wielkopolskę. W skład biura działającego w Warszawie wchodził: dr Władysław Sperczyński – kierownik⁸⁵; Stanisław Mróz – zastępca kierownika, oświata pozaszkolna; Józef Wesołowicz – kształcenie nauczycieli; Stanisław Sobaszek – szkolnictwo średnie ogólnokształcące; A. Schönhuber – szkolnictwo zawodowe; Ludwik Bandura – łącznik z ZNP; Maria Szonert – sekretariat; E. Eisbrenner – wychowanie fizyczne, opieka społeczna; M. Grabowski – szkolnictwo handlowe; S. Wilczyńska – sprawy samorządu szkolnego; Wojciechowski – szkolnictwo powszechne; Neunert – szkolnictwo dokształcające⁸⁶.

W lipcu 1944 r. biuro liczyło 9 osób, następnie w końcu roku 5 osób, i od marca 1945 r. trzy osoby. Jeszcze w czerwcu 1945 r. na etacie Delegatury znajdowali się kierownik oraz referent organizacyjny⁸⁷.

Tabela 4. Zasięg tajnego szkolnictwa na terenie ODR Poznań w roku szkolnym 1943/1944⁸⁸

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	475	5943
szkolnictwo średnie	102	808

12.6. Okręgowa Delegatura Rządu Śląsk (krypt. „Prąd”, „Szyb”, „Węgle”)⁸⁹

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury.

Biuro śląskiej tajnej oświaty powstało w 1941 r. i działało w składzie: Kazimierz Popiołek – przewodniczący, A. Targ – do 1 V 1943 r., Wojciech Wróblewski – referent szkolnictwa powszechnego, Stefania Mazurek – referent szkolnictwa średniego,

82 Maria Bojarska (1901-1993), nauczycielka w Ostrowie Wielkopolskim, członek „Ojczyzny”, od wiosny 1942 r. kierowała konspiracyjnym Kuratorium Wojennym, od lutego 1945 r. nauczycielka w Ostrowie Wilkp. – L. Gomolec, *Bojarska Maria*, [w:] *Encyklopedia konspiracji...*, s. 104-105.

83 Jan Wikarjak (1914-1983), nauczyciel w Bydgoszczy, członek „Ojczyzny”, w czasie wojny mieszkał w Ostrowie Wielkopolskim, kierownik tajnego nauczania na południową Wielkopolskę, od stycznia 1945 r. czynny w jawnym szkolnictwie – M. Wikarjak, *Wikarjak Jan*, [w:] *Encyklopedia konspiracji...*, s. 631-632.

84 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów za okres styczeń-luty 1943 r.

85 Przedwojenny naczelnik Wydziału Szkolnictwa Powszechnego w Okręgu Szkolnym Pomorskim – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 228.

86 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 269-271.

87 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” za miesiąc czerwiec 1945 r.

88 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 275-276.

89 W korespondencji z Komendą Okręgu AK Delegatura Okręgowa używała kryptonimów: „31”, „Rada”. natomiast Delegat Okręgowy występował jako „Radca” – AAN, 203/XVII-1, k. 2, Spis kryptonimów; k. 3, Zmiana kryptonimów wewnętrznych Okręgu.

Stanisław Wyrebski – referent oświaty pozaszkolnej, Edward Czernichowski – referent kształcenia nauczycieli, Józef Norek („Wolski”) – łącznik, Jaworczykowski – referent statystyczno-finansowy, Rudolf Pszczółka – opracowanie rozporządzeń, Kazimierz Stańczyk – referent organizacyjny dla powiatów wschodnich, Józef Ligęza, Zdzisław Pyzik („Franek”), Jan Bogdanowicz – referent szkolnictwa zawodowego, W. Sławczyk – sekretarz⁹⁰. Łącznikiem pomiędzy Warszawą a Krakowem i Śląskiem był harcerz J. Norek, punkt kontaktowy mieścił się w mieszkaniu Jadwigi Baluch w Katowicach przy ul. Żwirki i Wigury 5⁹¹. Teren okręgu podzielono na 5 rejonów, którymi kierowali: Jurecki – Dziedzice (obejmował powiaty: bielski, cieszyński, żywiecki); Zdziebnikowa – Oświęcim (powiaty: oświęcimski, chrzanowski, wadowicki); Józef Bienioszek – Tychy (powiaty: pszczyński, rybnicki, lubliniecki, Tarnowskie Góry); Kilian Bytomski – Katowice; Tadeusz Krokosz, Konrad Chrostek – Zagłębie Dąbrowskie (powiaty: sosnowiecki, będziński, olkuski, zawierciański)⁹².

Biuro posiadało komórkę organizacyjną (krypt.: „Sól Oświecenie”, „Pochodnia Węgiel”) w Krakowie. W okresie styczeń – luty 1943 r. na etacie było 5 osób, m.in. Stanisław Kuśmierz⁹³, Władysław Skrzyński, Artur Żagan („Leszek”)⁹⁴, Piotr Miętkiewicz. Do końca tego roku następował stopniowy rozwój komórki, w końcu roku zatrudniła ona 9 osób⁹⁵. Miesięcznie dotacje na jej działalność wynosiły 32 500,- zł. W styczniu 1944 r. pracujący w Krakowie zespół został rozwiązany, ale niedługo został zorganizowany na nowo („Nowy Węgiel”)⁹⁶. Pracownicy przygotowywali się do objęcia szkolnictwa średniego na Śląsku Opolskim, szkolnictwa powszechnego, zawodowego kształcenia nauczycieli⁹⁷. Prowadzono także akcję zakupu książek i podręczników, które następnie przetrucano na teren Śląska. Biuro organizowało od 1942 r. tajne kursy instruktorów szkolnych na teren Opolszczyzny, wykładawcami na tych kursach byli m.in. prof. Tadeusz Grabowski, prof. Zenon Klemensiewicz, prof. Kazimierz Piwarski, dr S. Kuśmierz.

Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie Delegatury byli zastępca kierownika oraz referent organizacyjny⁹⁸.

Tabela 5. Zasięg tajnego szkolnictwa na Śląsku w roku szkolnym 1943/1944⁹⁹

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	246	4003
szkolnictwo średnie	54	496

90 S. Mazurek, *Z dziejów tajnej oświaty polskiej na Śląsku Opolskim w latach II wojny światowej*, Opole 1973, s. 135-136; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 272; Z. Pyzik, *Ojczyzna Omega w Krakowie 1942-1945*, Katowice 1992, mps., w zbiorach autora; List Z. Pyzika do autora z 24 VIII 1992 r.

91 Z. Bednorz, *Lata krecie...*, s. 169; M. Starczewski, *Polskie Państwo...*, s. 28.

92 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 280.

93 Stanisław Kuśmierz (1903-1945), przed wojną inspektor szkolny w Chorzowie i Frysztacie, aresztowany 6 XI 1944 r., więziony w obozie koncentracyjnym Gross-Rosen, zginął w lutym 1945 r. – K. Popiołek, *Kuśmierz Stanisław*, [w:] PSB, T. XVI, s. 312; *Wychowankowie...*, s. 93.

94 Artur Żagan (1903-1945), historyk i germanista, wicedyrektor gimnazjum w Boguminie, aresztowany 15 XI 1944 r., więziony w obozach Gross-Rosen i Dora, zmarł 6 III 1945 r. – *Wychowankowie...*, s. 206.

95 A Oddziału PAN w Krakowie, OBS, t. XIVb, k. 26, Sprawozdanie kasowe za okres listopad i grudzień 1943 r.

96 A Oddziału PAN w Krakowie, OBS, t. XIVb, k. 3, Zamknięcie rachunkowe okręgu „Kopiec-Tęcza” za okres maj-czerwiec 1944 r. – tu na „Nowy Węgiel” przeznaczono kwotę 45 000,- zł.

97 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres I-II 1943 r.

98 AIPN, Rząd RP w Łodzi, t. 352, Wykaz odpraw dla personelu „620/OK” za miesiąc czerwiec 1945 r.

12.7. Okręgowa Delegatura Rządu Kielce (krypt. „Jabłka”, „Rys”, „Wapno”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury.

Kierownikiem Biura od 1 listopada 1940 r. był Stanisław Podrygało („Stanisław”, „Wiesław”), a pracowali tu ponadto: Wacław Gawski – kierownik wydziału ogólnego, Tomasz Szczechura – referat sprawozdawczości, Jan Kupiec – kierownik wydziału szkolnictwa powszechnego, Józef Mendyk – kierownik wydziału szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, zmarł w styczniu 1942 r., następnie objął to stanowisko Jan Śpiewak, Stanisław Janicki („Przyźba”) – kierownik wydziału kultury i oświaty dorosłych¹⁰⁰.

W okresie styczeń – luty 1943 r. na etacie było 7 osób: kierownik – aresztowany, dwóch sekretarzy, referent szkolnictwa powszechnego, referent szkolnictwa średniego, referent oświaty pozaszkolnej, kurier. Na terenie okręgu funkcjonowało wówczas 15 Powiatowych Komisji Oświaty i Kultury. Akcja tajnego nauczania obejmowała około 3 000 uczniów¹⁰¹.

W lipcu 1944 r. było 9 pracowników, w końcu roku – 6, a od marca 1945 r. już tylko 4. Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie Delegatury znajdowali się zastępca kierownika oraz referenci: organizacyjny, szkolnictwa podstawowego, oświaty dorosłych¹⁰².

Tabela 6. Zasięg tajnego szkolnictwa na terenie ODR Kielce w roku szkolnym 1943/1944¹⁰³

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	1320	17900
szkolnictwo średnie	790	8880

12.8. Okręgowa Delegatura Rządu Kraków (krypt. „Kopiec”, „Sól”, „Wisła”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury.

W okresie styczeń-luty 1943 r. na etacie było 12 pracowników: kierownik, ośmiu pracowników pełnoetatowych oraz trzech półetatowych. Kierownikiem był Jan Smoleń („Jaś”, „Morys”, „Mytnik”)¹⁰⁴. W Biurze pracowali ponadto: Ignacy Jakubiec („Kowal”) – sekretarz, Karol Ziarno („Sikora”)¹⁰⁵ – od czerwca 1942 r. zastępca kierownika, Tadeusz Furman („Baron”) – referent finansowy, Włodzimierz Gatecki¹⁰⁶ – refe-

99 J. Krasuski. *Tajne szkolnictwo...*, s. 280-281.

100 S. Podrygało, *Nauczyciel z urodzenia. Wspomnienia*, Warszawa 1981, s. 291-328.

101 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres I-II 1943 r.

102 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” za miesiąc czerwiec 1945 r.

103 J. Krasuski. *Tajne szkolnictwo...*, s. 190, 202.

104 Jan Smoleń (1901-1945), nauczyciel, od 1940 r. z ramienia SL „Roch” przewodniczący Komisji Oświaty i Kultury dla woj. krakowskiego i kieleckiego, w 1945 r. naczelnik Wydziału Szkół Ogólnokształcących w Kuratorium Okręgu Szkolnego w Krakowie, a następnie kurator w Katowicach, zginął tragicznie 28 VI 1945 r. – *Słownik biograficzny działaczy ruchu...*, s. 364; T. Gąsiorowski, *Smoleń Jan*, [w:] *Małopolski słownik biograficzny...*, T. 2, s. 130-132; F. Serafin, *Smoleń Jan*, PSB, T. XXXIX, s. 253-255.

105 I. Jakubiec, *Karol Ziarno (1900-1944)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1962, T. III, cz. II, s. 18-20 – zmarł 22 VI 1944 r. w Jaśle w wyniku postrzelenia przez Niemców.

106 W. Gatecki. *Jeszcze raz przez życie. Wspomnienia*, Kraków 1966, s. 379-410. Przedwojenny naczelnik Wydziału Szkolnictwa Średniego w Okręgu Szkolnym Krakowskim – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 227.

rent szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Zofia Szybalska – łączniczka, Bronisław Chrzan – referent organizacyjny, Jan Rassak („Nawrot”) – instruktor i łącznik, Piotr Adamski („Jan Mielnicki”) – od 1943 r. łącznik i instruktor, Jan Masior – od 1943 r. referent szkolnictwa zawodowego, Karol Starmach – referent szkolnictwa zawodowego, Adolf Molak („Klimsza”)¹⁰⁷ – referent dokształcania nauczycieli, Tadeusz Zygmunt („Chmiel”) – referent walki cywilnej, Stanisława Tynec¹⁰⁸ – od jesieni 1943 r. łączniczka¹⁰⁹. Na terenie okręgu było zorganizowanych 24 Powiatowych Komisji Oświaty i Kultury.

W lipcu 1944 r. było 13 pracowników, w końcu roku – 7, a od marca 1945 r. – 4. Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie Delegatury byli zastępca kierownika oraz referenci: szkolnictwa średniego, szkolnictwa powszechnego, szkolnictwa zawodowego¹¹⁰.

Tabela 7. Zasięg tajnego nauczania na terenie ODR Kraków w roku szkolnym 1943/1944¹¹¹

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	1 470	18 920
szkolnictwo średnie	2 015	12 100

12.9. Okręgowa Delegatura Rządu Lublin (krypt. „Łany”, „Ryby”, „Stawy”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury.

Kierownikiem był Jan Odroń¹¹², a w Biurze pracowali ponadto: Antoni Kozłowski¹¹³ – szkolnictwo powszechne, Wiktor Helman¹¹⁴ – skrabnik, Mieczysław Chudziński, Janina Mally – szkolnictwo średnie, Józef Łukasiewicz, Józef Steliga¹¹⁵. W okresie styczeń – luty 1943 r. na etacie było 13 osób, w tym: kierownik, kierownik „Pracy”, kierownik szkolnictwa średniego, kierownik szkolnictwa powszechnego,

107 Adolf Molak (1914-1975), w konspiracji członek kierownictwa SL „Roch” na teren Śląska, po wojnie wizytator Kuratorium Szkolnego w Katowicach, a następnie w Ministerstwie Oświaty – *Słownik biograficzny działaczy ruchu...*, s. 274-275; „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1970, T. XI.

108 Stanisława Szczepaniec Tyncowa (1905-1955), nauczycielka na Śląsku, w okresie okupacji nauczycielka w Krakowie, w konspiracji od jesieni 1943 r. łączniczka OBS, po wojnie instruktorka muzyki i śpiewu w Kuratorium Śląskim – „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1970, T. XI.

109 I. Jakubiec, B. Chrzan, S. Gawęda, *Kierownicze ośrodki tajnego nauczania na obszarze podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach 1939-1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1970, T. XI, *Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego*, cz. VI, s. 27-30.

110 AIPN. Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” za miesiąc czerwiec 1945 r.

111 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 190, 202.

112 Przedwojenny naczelnik Wydziału Szkolnictwa Średniego w Okręgu Szkolnym Lubelskim – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 227.

113 Antoni Kozłowski, ur. w 1900 r., działacz ZNP w Lublinie, w okresie okupacji członek TON, po wojnie pracował w spółdzielczości oraz w Instytucie Wydawniczym „Nasza Księgarnia” – C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty...*, s. 96-97.

114 Wiktor Helman (1885-1967), nauczyciel, od 1942 r. prezes TON, od drugiej połowy 1944 r. dyrektor Państwowego Liceum Pedagogicznego w Lublinie – J. Doroszewski, *Helman Wiktor*, [w:] *Słownik biograficzny miasta...*, s. 108.

115 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 84. Józef Steliga był przed wojną p.o. naczelnika Wydziału Oświaty Pozaszkolnej w Okręgu Szkolnym Lubelskim – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 227.

3 „agentów okręgowych”, 5 kierowników powiatowych. Szkolnictwo średnie obejmowało 250 uczniów i 90 nauczycieli¹¹⁶.

W lipcu 1944 r. było 8 pracowników. Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie Delegatury znajdowali się kierownik oraz referenci: finansowy i szkolnictwa powszechnego, szkolnictwa średniego¹¹⁷.

Tabela 8. Zasięg tajnego nauczania na terenie ODR Lublin w roku szkolnym 1943/1944¹¹⁸

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	440	8 060
szkolnictwo średnie	615	3 830

12.10. Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-miasto (krypt. „Corona”, „Korona”, „Mury”, „Syrena”, „Twierdza”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Tajnym nauczaniem kierował Bronisław Chróścicki, a w Biurze pracowali ponadto: Stanisław Dobraniński, Władysław Szubzda, Józef Derlikowski, Józef Kuran, Kazimierz Staszewski, Waław Tułodziecki¹¹⁹, Michał Gładysz, Helena Kasperowicz, Wincenty Czerwiński¹²⁰. Na przełomie 1943/1944 r. kierownikiem tajnego Kuratorium dla Warszawy został dr Tadeusz Kupczyński¹²¹. W tym czasie tajne szkolnictwo powszechne obejmowało 1000 nauczycieli oraz 16 000 uczniów¹²².

W lipcu 1944 r. było 9 pracowników, w końcu roku już tylko 3. Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie Delegatury znajdowali się kierownik, referent organizacyjny oraz łącznik (łączniczka?)¹²³.

12.11. Okręgowa Delegatura Rządu Warszawa-województwo (krypt. „Akwarium”, „Mieszkanie przy sklepie”, „Ogródek”, „Sad”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Okręgowa Komisja Oświaty i Kultury od 1941 r. działała w składzie: dr Teofil Wojeński („Zawadzki”)¹²⁴ – kierownik, dr Stanisław Tynelski („Górka”) – zastępca

116 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres styczeń-luty 1943 r.

117 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” za miesiąc czerwiec 1945 r.

118 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 183, 199.

119 Waław Tułodziecki, (1904-1985), nauczyciel, członek PPS, członek Prezydium ZG ZNP, mieszkał w Warszawie przy ul. Smulikowskiego 1, w czasie okupacji członek TON, po wojnie w latach 1948-1952 dyrektor Zaocznego Studium Nauczycielskiego Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, członek PZPR, w latach 1956-1959 wiceprezes ZG ZNP – C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty...*, s. 124, 262; T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944-1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991, s. 435.

120 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 83-84.

121 J. Kaźmierska, *Szkolnictwo warszawskie w latach 1939-1944*, Warszawa 1980, s. 174; M. Sławoszewska, *Kupczyński Piotr Tadeusz*, [w:] *Słownik biograficzny archiwistów...*, s. 119-120. dr T. Kupczyński był przed wojną kuratorem w Okręgu Szkolnym Lwowskim – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 227.

122 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 184.

123 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” za miesiąc czerwiec 1945 r.

124 Teofil Wojeński (1890-1963), członek ZG ZNP, mieszkał w Warszawie przy ul. Berezynskiej 3, po wojnie w latach 1945-1949 członek ZG ZNP, następnie w latach 1956-1960 prezes ZNP – C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty...*, s. 126-127.

kierownika, Wawrzyniec Dusza („Lipiński”)¹²⁵ – referent szkolnictwa powszechnego na teren województwa, Stanisław Dobraniecki („Andrzejczak”) – referent szkolnictwa powszechnego miasta Warszawy, Tadeusz Zyglar („Siermontowski”) – referent szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Witold Witkowski („Kryski”) – referent oświaty pozaszkolnej, Lucjusz Zapolski („Lucjusz”), dr Albin Jakiel („Albin”) – referent kształcenia nauczycieli, Janina Bratkowska („Siostra Maria”) – referent szkolnictwa zawodowego, Leszek Klima („Leszek”) – referent i łącznik z Departamentem, Marian Jaworski („Mariański”), Władysław Szubza („Węgierski”), Józef Kuran („Wirski”), Janina Skowrońska („Janka”) – sekretarka i skarbniczka, Ewa Szymkiewicz („Nata”) i Stefania Lasowy („Frania”) – łączniczki. W 1944 r. utworzono oddzielne biuro dla miasta Warszawy. Kierownikiem biura dla województwa warszawskiego został Antoni Konewka z PPS¹²⁶.

W lipcu 1944 r. było 10 pracowników, a od listopada t.r. już tylko 6. Biuro działało do wiosny 1945 r. Jeszcze w czerwcu na etacie Delegatury znajdowali się kierownik, referent finansowy i szkolnictwa powszechnego, referent organizacyjny oraz łącznik¹²⁷.

Tabela 9. Zasięg tajnego szkolnictwa na terenie ODR Warszawa-okręg w roku szkolnym 1943/1944¹²⁸

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	1 330	39 470
szkolnictwo średnie	1 340	10 230

12.12. Okręgowa Delegatura Rządu Białostok (krypt. „Puszcza”, „Sukno”, „Żubry”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

W kwietniu 1942 r. w wyniku działalności Władysława Pragi („Rafał”) powstała Wojewódzka Organizacja Tajnego Nauczania, kierowana przez Bartłomieja Mazura, M. Kolendo („Herra”)¹²⁹, Konstantego Kosińskiego („Madej”) oraz dr. Ryszarda Wroczyńskiego („Marek”) – referent szkolnictwa zawodowego, Seweryna Gasztowta – aresztowany w kwietniu 1943 r., następnie Michała Matoszka – referent szkolnictwa powszechnego, Władysława Okuszko. Siedziba podziemnych władz oświatowych mieściła się przy ul. Wasilkowskiej 21¹³⁰.

125 Wawrzyniec Dusza, ur. w 1905 r., w latach 1939-1944 prezes zarządu wojewódzkiego Tajnej Organizacji Nauczycielskiej, mieszkał w Warszawie przy ul. Dobrej 2 m. 97, po wojnie w latach 1945-1950 prezes okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego oraz członek ZG ZNP – C. Wycech, *Towarzystwo Oświaty...*, s. 86, 264.

126 J. Zanowa, *W służbie oświaty. Pamiętnik z lat 1900-1946*, Wrocław 1961, s. 255; W. Dusza, *Wspomnienie o tajnej oświacie w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, red. A. Łuczak, Warszawa 1975, s. 365-366.

127 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” za miesiąc czerwiec 1945 r.

128 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 184, 196.

129 M. Kolendo, *Gdyby „Miś” umiał opowiadać...*, [w:] *Szkola w konspiracji*, oprac. M. Kozakiewicz, S. Brzozowski, Warszawa 1960, s. 293-316.

130 K. Przybysz, *Ludowcy na ziemiach włączonych do Rzeszy 1939-1945*, Warszawa 1987, s. 222-223; W. Zarski-Zajdler, *Ruch oporu...*, cz. 1, s. 43 cz. 4, s. 30-47.

Natomiast kierownikiem Okręgowego Biura Szkolnego dla województwa białostockiego funkcjonującego w Warszawie był Antoni Zięba („Antoni Żelski”, „Żelazny”), a w skład biura wchodził ponadto: Edmund Masojada („Zygmunt Lewartowski”)¹³¹ – referent organizacyjny, Jan Radwański („Mariusz Wyrąbkiewicz”) – referent szkolnictwa powszechnego, Mirosław Toporowski, Jan Nowakowski („W. Brzeski”) – referenci szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, Józef Kozłowski – referent szkolnictwa zawodowego, Edward Jagusiak („Adam Orliński”) – referent oświaty pozaszkolnej¹³². W okresie od listopada 1942 r. do lutego 1943 r. Biuro otrzymało 36 000 zł z budżetu Departamentu¹³³. W lipcu-sierpniu 1944 r. było 6 pracowników, później utracono kontakt z centralą i stąd brak danych w materiałach Departamentu.

Tabela 10. Zasięg tajnego szkolnictwa na terenie ODR Białystok w roku szkolnym 1943/1944¹³⁴

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	773	17 189
szkolnictwo średnie	144	1 406

12.13. Okręgowa Delegatura Rządu Lwów (krypt. „Lwy”, „Orły”, „Puchacz”, „Wino”)

Wydział Oświaty i Kultury

W grudniu 1941 r. Czesław Wycech („Sadowski”), dyrektor Departamentu Oświaty i Kultury, zorganizował tajne władze oświatowe na ziemiach południowo-wschodnich. Początkowo kierowali na miejscu pracami dr Stefan Balicki i Henryk Dankowski¹³⁵. W późniejszym okresie zorganizowano Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury, w skład którego wchodził: dr S. Balicki, H. Dankowski, dr Jan Gerlach, Zygmunt Gerstman, Bronisława Ciemirowa, Zofia Orlicz („Zofia”)¹³⁶ i Mieczysław Piątkowski¹³⁷.

W dniu 27 marca 1943 r. przeprowadzono kontrolę Biura Oświaty. Wynikało z niego, że w początkach tr. Biuro liczyło 6 osób: kierownik, dwóch sekretarzy, dwóch referentów i łącznik. Agentur powiatowych¹³⁸ było 15 oraz dwa „podośrodki”: Tarnopol i Stanisławów. Stwierdzono ponadto, iż Biuro nie utrzymuje żadnego kontaktu z DO. Postulowano aby istniejący przy DO „wydział Kultury” działał w porozumieniu z kierownikiem Biura Oświaty i był opłacany z jego budżetu¹³⁹. W „podośrodku” tarnopol-

131 Przedwojenny p.o. kierownika Oddziału Oświaty Pozaszkolnej w Okręgu Szkolnym Brzeskim – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 227.

132 BZNO, 15641/III, A. Zięba, *Wspomnienia*, cz. III, s. 387.

133 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres I-II 1943 r.

134 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 290.

135 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 124; M. Walczak, *Działalność oświatowa...*, s. 229 – tu wymienieni: S. Balicki, H. Dankowski, J. Gerlach.

136 Jednocześnie była kierowniczką komórki poczty zwykłej w Oddziale Vk (łączności konspiracyjnej) Komendy Okręgu Lwowskiego – J. Węgierski, *Komendy lwowskiego...*, s. 268.

137 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 181; G. Górski, *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939-1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995, s. 264. Mieczysław Piątkowski – przedwojenny naczelnik Wydziału Szkolnictwa Powszechnego w Okręgu Szkolnym Lwowskim – *Rocznik polityczny i gospodarczy 1939*, s. 227.

138 Mowa o Powiatowych Komisjach Oświaty i Kultury.

139 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres styczeń-luty 1943 r.

skim pracowali: Józef Czabanowski, Zbigniew Duszczyk, Karol Wiśniewski; a w stanisławowskim: Wołoszczuk, S. Nowakowski, Tenchman¹⁴⁰.

W sierpniu 1943 r. Delegat Okręgowy tak pisał: „Z Wydziałem Oświaty już dawniej kontakt nawiązałem. Czy wszakże zapewnienie mnie przez p. W., iż mogę poczynić wszelkie zmiany, które uznam za konieczne, dotyczy i oświaty, którego to wydziału kierownik posiada nominację departamentu? Ten wydział uległ silnemu rozkonspirowaniu. Za wiele w nim i wokół niego było szumu”¹⁴¹. W Wydziale Oświaty i Kultury pracowali: dr S. Balicki – kurator, oraz Tadeusz Wojtoń i dr Stefan Papee – wizytatorzy, a ksiądz Józef Kamieniecki przechowywał pieniądze na tajne nauczanie¹⁴².

W lipcu 1944 r. było 15 pracowników. W czerwcu 1945 r. odprawy z funduszy Delegatury otrzymali kierownik Biura oraz referent organizacyjny¹⁴³.

Tabela 11. Zasięg tajnego nauczania w zakresie szkoły średniej na obszarze ODR Lwów¹⁴⁴:

LATA SZKOLNE	1941/1942	1942/1943	1943/1944
Liczba nauczycieli	260	280	1000
Liczba uczniów	1500	2000	6000

Tabela 12. Budżet Okręgowego Biura Oświaty i Kultury w poszczególnych latach¹⁴⁵:

IX-XII 1941 R.	VII-X 1942 R.	I-VI 1943 R.	III-VIII 1944 R.
3 000 zł	145 000 zł	42 000 zł	3 938 608 zł

12.14. Okręgowa Delegatura Rządu Nowogródek (krypt. „Konopie”, „Len”, „Niemen”)

Okręgowe Biuro Szkolne

Z dniem 2 IV 1944 r. do Okręgowej Delegatury został przekazany ze struktur AK Dział Oświaty Szkolnej. Kierował tajną oświatą NN („8x”). Zachowały się tylko szczątkowe materiały mówiące o organizacji tajnej oświaty na terenie powiatu lidzkiego. Brali w nim udział: Józef Kleindienst, prof. Józef Kaleciński („Adil”), Hanna Wierusz-Kowalska, Jan Szkop, ks. G. Pilecki¹⁴⁶.

12.15. Okręgowa Delegatura Rządu Polesie (krypt. „Błota”, „Bobry”, „Siano”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

W okresie od listopada 1942 r. do lutego 1943 r. Biuro otrzymało 20 000 zł z budżetu Departamentu¹⁴⁷. W 1943 r. tylko w ciągu trzech miesięcy dwukrotnie przyjeżdżał

140 M. Walczak, *Działalność oświatowa...*, s. 229.

141 AAN, 202/II-71, k. 4, Pismo „M. Orzechowicza” z sierpnia 1943 r.

142 S. Stipal, *Wspomnienia z tajnego nauczania we Lwowie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1983, T. XXXI, s. 109, 111.

143 AIPN, Rząd RP w Londynie, t. 352, Wykaz odpraw dla pracowników „620/OK” za miesiąc czerwiec 1945 r.

144 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 202.

145 Ibidem, s. 240-243.

146 K. Krajewski, *Na ziemi...*, s. 96-97.

147 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres I-II 1943 r.

na Polesie przedstawiciel Departamentu Oświaty i Kultury¹⁴⁸. W latach 1943-1944 działało w Brześciu nad Bugiem Biuro Tajnego Nauczania, w składzie: Bronisława Brydak-Dobrowolska („Roma”) – kierownik, Jadwiga Osiecka – referat szkolnictwa powszechnego, Jan Perdenia – referat szkolnictwa średniego i księgowość, Bronisława Perdenia – sekretariat. Natomiast od wiosny 1944 r. do wybuchu Powstania Warszawskiego działał w stolicy Wydział Tajnego Nauczania, którego obsadę tworzyli: Wacław Polakowski – kierownik, J. Osiecka – sekretariat¹⁴⁹. Natomiast według C. Wycecha okręgowymi kierownikami oświaty na Polesiu byli S. Szopa i Władysław Ściebora¹⁵⁰. W lecie 1943 r. przybył do Brześcia nad Bugiem delegat Departamentu Oświaty S. Szopa, który zatwierdził istniejący skład kierownictwa tajnej oświaty. Zamieszkał on w domu B. Perdeni, dwa razy wyjeżdżając w międzyczasie do Warszawy. Działał do momentu aresztowania w styczniu 1944 r. W dniu 26 lutego 1944 r. wyjechało z Brześcia małżeństwo Perdeniów¹⁵¹.

W lipcu-sierpniu 1944 r. wykazywanych jest 3 pracowników.

12.16. Okręgowa Delegatura Rządu Wilno (krypt. „Grzyby”, „Wilnia”, „Wilki”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury

Latem 1942 r. Z. Fedorowicz mianował Jana Bobkę kierownikiem tajnego szkolnictwa powszechnego i średniego. Jego zastępcą został Stanisław Starościak. Po kilku miesiącach J. Bobka zrezygnował ze stanowiska, zastąpił go wówczas Jan Żelski. Tajne nauczanie w Wilnie zorganizowano w trzy ośrodki, którymi kierowali: prof. Władysław Dziewulski, Janina Bohdanowicz, J. Żelski. Z czasem rozwinęło się także tajne nauczanie poza stolicą województwa. Jednocześnie prężnie rozwijała się tajna działalność Uniwersytetu Stefana Batorego. Dodać jeszcze należy, że Jan Krawiec z PPS-WRN kandydował na stanowisko kierownika Okręgowego Biura, a pracowali w nim jako referenci: Stanisław Kuryło – organizator tajnego nauczania powszechnego i prof. L. Chmaj – nauczanie uniwersyteckie¹⁵².

W okresie od listopada 1942 r. do lutego 1943 r. Biuro otrzymało 80 000 zł z budżetu Departamentu¹⁵³. W lipcu-sierpniu 1944 r. wykazywano 3 pracowników biura.

148 C. Wycech, *Praca oświatowa w kraju w czasie wojny*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1, s. 96.

149 C. Hołub, *Okręg Poleski...*, s. 70. Warto dodać, że B. Dobrowolska była jednocześnie do wiosny 1943 r. kierownikiem komórki legalizacji Komendy Okręgu AK. Natomiast B. Perdenię w innym miejscu (*Okręg Poleski...*, s. 67) C. Hołub nazywa sekretarką delegata rządu na zachodnie Polesie.

150 C. Wycech, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w czasie okupacji niemieckiej 1939-1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 2, s. 114, 124 – tu nazwisko Ściebor.

151 B. Perdenia, *Ze wspomnień tajnego nauczania w Brześciu nad Bugiem*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 1983, T. XXXI, *Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939-1945) na terenie podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego*, cz. XIV, s. 117-122.

152 AAN, 202/II-49, k. 328, Wykaz pracowników ODR Wilno; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 291-292; *Wilno jako ognisko oświaty w latach próby. Świadectwa o szkole lat 1939-1945*, red. E. Feliksiak, M. Skorko-Barańska, Białystok 1991, s. 304, 307, 319. Być może w Biurze Szkolnym pracował także Julian Szwed („Grzegorz”), kierownik wileńskiej akcji „N”, wskazywałby na to cytowany „Wykaz pracowników ODR Wilno”.

153 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres I-II 1943 r.

Tabela 13. Zasięg tajnego nauczania na terenie ODR Wilno w roku szkolnym 1943/1944¹⁵⁴

	nauczyciele	uczniowie
szkolnictwo powszechne	174	2 001
szkolnictwo średnie	300	4 000

12.17. Okręgowa Delegatura Rządu Wołyn (krypt. „Drzewo”, „Ikwe”, „Sarny”)

Okręgowe Biuro Oświaty i Kultury.

Kierownikiem tajnego nauczania był od zimy 1942 r. Piotr Chruściel, aresztowany przez Niemców i zamordowany w Równem jesienią 1943 r. Następnie kierownikiem tajnego szkolnictwa został Adam Kamiński („Topór”)¹⁵⁵. W okresie styczeń – luty 1943 r. tajne szkolnictwo na Wołyniu otrzymało kwotę 55 000 zł z budżetu Departamentu¹⁵⁶.

W lipcu-sierpniu 1944 r. wykazywano 8 pracowników biura.

Powojenne losy pracowników Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu

W dniu 11 grudnia 1947 roku władze bezpieczeństwa rozpoczęły sprawę agenturalnego rozpracowania „Działacze”, dotyczącą rozpracowania Tajnej Organizacji Nauczycielskiej oraz Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj.

W dniu 2 września 1950 r. sporządzone zostało ściśle tajne opracowanie „Delegatura Rządu w okresie okupacji i po wyzwoleniu”, dokonane na podstawie materiałów Sekcji II Wydziału III Departamentu III MBP. W liczącym 22 strony maszynopisie, podpisanym przez por. Skrzypca¹⁵⁷, p.o. kierownika Sekcji II Wydziału III, Departamentowi Oświaty i Kultury poświęcono aż ... 4 linijki tekstu: „Zakres pracy, jego działalność nie ustalona. – Dyrektorem Departamentu od samego początku aż do rozwiązania był Wycech – po wyzwoleniu Minister. Jednym z pracowników tego Departamentu był prof. Czekalski – brak bliższych danych”¹⁵⁸. Taki brak rozpoznania struktury Departamentu i jego obsady personalnej musi zdumiewać. Ale to świadczy raczej o tym, iż Departament III MBP do września 1950 r. nie zajmował się rozpoznaniem Departamentu Oświaty.

Władze bezpieczeństwa przystąpiły wówczas do systematycznego rozpracowywania wszystkich komórek organizacyjnych Delegatury Rządu. Cała akcja otrzymała kryptonim „Index”. Natomiast rozpracowanie Departamentu Oświaty prowadzono pod sygna-

154 J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo...*, s. 292.

155 Adam Kamiński (ur. w 1905 r.), uczestnik kampanii polskiej 1939 r., od 1941 r. czynny w tajnym nauczaniu na Wołyniu, pod koniec 1943 r. opuścił Kowel i został dowódcą kompani batalionu „Jastrzębia” w 27 Dywizji Wołyńskiej AK, w maju 1944 r. został przerzucony do Hrubieszowa, a następnie do Krakowa – K. Banach, *Z dziejów Batalionów Chłopskich. Wspomnienia – rozważania – materiały*, Warszawa 1968, s. 421-422.

156 AAN, 202/XVII-2, k. 34-41, Sprawozdanie z kontroli towarów „Pochodni” za okres I-II 1943 r.

157 Stefan Skrzypiec, kierownik sekcji w Departamencie III MBP od 1 XII 1950 do 30 XI 1952 r. – Funkcjonariusze centralnych organów bezpieczeństwa publicznego zatrudnieni na stanowiskach kierowniczych w latach 1944-1956, Warszawa 1977, s. 58.

158 AIPN 0397/839, k. 21.

turą DC-212/50. Referentem sprawy był Burza (Bura)¹⁵⁹. Również prowadzono rozpracowanie pracowników Delegatury Rządu znajdujących się na terenie Polski w 18 województwach, od Białegostoku po Zieloną Górę.

Już 11 września 1950 r. w „bezpiece” powstało, liczące 5 stron maszynopisu, opracowanie dotyczące struktury i obsady Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu. Dzień później powstało podobne opracowanie, liczące 7 stron, dotyczące Tajnej Organizacji Nauczycielskiej. Sprawę prowadził młodszy referent Sekcji I Wydziału VI Departamentu V MBP. W odtworzeniu obsady personalnej departamentu funkcjonariusze bezpieczeństwa skrzętnie skorzystali z publikacji Czesława Wycecha. W styczniu 1950 roku w MBP sporządzono wyciąg z dotychczasowych oficjalnych publikacji Czesława Wycecha o TON-ie oraz DOiK. W efekcie sporządzono wykaz osobowy, z podaniem pełnionych funkcji, obejmujący aż 154 osoby¹⁶⁰.

W dniu 28 marca 1951 r. sporządzono w Warszawie „Plan przedsięwzięć do sprawy „Działacze” – R-11/47”. Czytamy w nim: „1) Mając na uwadze ustalenia obecnej działalności figurantów należy wykorzystać obecną sieć ag. inf. będącą na kontakcie kier. sekcji i przeprowadzić werbunki z pośród obecnych kontaktów figurantów. W tym celu należy:

- a) opracować i zawerbować Bruno Helenę – PIPS
- b) opracować i zawerbować Rysińskiego Jana – kier. szk.
- c) nawiązać kontakt poufny z Pałoką Janem – PZWS
- d) ustalić i przesłuchać Nidzińską Helenę – kier. szk.
- e) ustalić i przesłuchać Rytel Franciszka – kier. szk.”

Nie potrafię jeszcze odpowiedzieć na pytanie jak powiodły się te zamierzenia. Natomiast wiadomo, iż w rozpracowywaniu pracowników Departamentu Oświaty i Kultury byli wykorzystywani informatorzy: „K-64”, „Lip”, „Trojanowski”, „SZ”, „Wisła”.

Wymieniony powyżej informator „K-64” był inspektorem powojennego Ministerstwa Oświaty. W grudniu 1949 r. prowadzący go pracownik MBP sporządził notatkę z rozmowy, w której zapisał: „... postawiłem przed informatorem z góry obmyślane i przygotowane zadania uaktywnienia go w rozpracowaniu „Działacze”. Nadając tym zadaniom szczególną wagę i stanowczo stawiając przed informatorem zadania rozpracowania grupy Dobraniecki-Tułodziecki-Tazbir (wszyscy są b. dobrze informatorowi znani). Zażądałem od niego dokładnych charakterystyk tych ludzi, szukania z nimi zbliżenia (szczególnie z Dobranieckim), wykazania inicjatywy w ujawnianiu obecnych kontaktów między nimi oraz ich obecnej działalności. Stwierdziłem, że te nowe zadania poruszyły K-64, odniosłem wrażenie, że jest zmieszany. K-64 oświadczył, że rozumie swoje zadanie oraz swoją rolę, że będzie pracował nad ich wykonaniem. Oświadczył również, że praca zawodowa absorbuje go w b. silnym stopniu i to wpływa hamująco na jego możliwości. Oświadczyłem K-64, że z naszej strony wysiłki jego będą należycie ocenione”¹⁶¹.

Również w grudniu 1949 r. inny informator „SZ” przekazał informacje na temat tajnego szkolnictwa. Czytamy w niej m.in.: „We wrześniu 1940 r. zorganizowany zostaje w ramach organizowanego wówczas aparatu delegatury, departament oświaty i kultury z C. Wycechem na czele. Jest to przez dłuższy czas zmiana fikcyjna bo dalej pracę prowadzi T.O.N. ze znaną czwórka na czele. Powstaje myśl powołania komórek

159 AIPN 0192/730, t. 2, k. 55, 56.

160 AIPN BU 01355/95, mf 605/4, k. 14-24.

161 AIPN BU 01355/95, mf 605/4; Notatka służbowa „LT” z „FF” z rozmowy z inf. K-64 w dn. 23 XII 1949 r.

organizacyjnych w powiatach i gminach. Kierownikami okręgów z ramienia delegatury byli: Wojeński (Warszawa), Smoleń (Kraków), Podrygałło (Radom) i Odroń (Lublin). W jesieni 1941 r. powołano kierowników okręgowych w Wilnie (Lisowski), Lwowie (Balicki), w Równem (Chrościel), w Brześciu (Ścib[i]jora). Zimą 1942 powołano kierowników na zachodzie: Kuligowski (...), Lorentz Stan. (Łódź), Szulczyński (Pomorze), Sperczyński (Poznań), Ziętkiewicz (Śląsk), Bystron (Prusy Wschodnie). Zimą i latem 1942 r. akcja t.z. ruszyła włąb, w powiatach i gminach powstały Kom. Tajn. Ośw. (na terenie G.G.)...¹⁶².

Wiadomości na temat tajnej oświaty i ich pracowników MBP uzyskiwało również z przesłuchań aresztowanych osób i nie zawsze byli to pracownicy Departamentu Oświaty i Kultury. Dla przykładu podajmy, iż we wrześniu 1950 r. zwrócono się do Departamentu Śledczego MBP o dodatkowe przesłuchanie Stanisława Miklaszewskiego „na okoliczność działalności departamentu szkolnictwa (szkoły powszechnie, średnie i wyższe) delegatury i Komisji Oświatowej BPS”. Chodziło o uzyskanie szczegółowych danych na temat:

1. obsady personalne w dep. szkół w „delegaturze”, w kom. ośw. BPS.
2. powiązania z Tajną Organizacją Nauczycielską
3. powiązania z ZNP
4. koncepcje w zakresie szkolnictwa: formy działalności w terenie.
5. Organizacja: działalność szkolnictwa średniego i wyższego
6. Wykaz prac. szkół wyższych i administracji szkolnej pracującej w delegaturze i w kom. oświatowej BPS
7. Współpraca kleru z „delegaturą” w ramach szkolnictwa (nazwiska)¹⁶³.

Zaangażowanie informatorów, jak i dokładne wykorzystanie publikacji pracowników tajnej oświaty, pozwoliło władzom bezpieczeństwa odtworzyć bardzo dokładnie strukturę i obsadę departamentu. Większość z pracowników funkcyjnych DOiK została rozpoznana i poddana obserwacji, znaczna część była aktywnie rozpracowywana. Dla przykładu podajmy, iż Stanisław Lorentz, w konspiracji kierownik Działu Kultury Artystycznej DOiK, po wojnie dyrektor Naczelnej Dyrekcji Muzeów – był aktywnie rozpracowywany przez Sekcję II Wydziału VI, a sprawie tej nadano kryptonim „Muzeum”.

Również rozpracowania prowadzone na szczeblu wojewódzkim przynosiły rezultaty. Na przykład Urząd Bezpieczeństwa Publicznego na m.st. Warszawę prowadził „agenturowe rozpracowanie sprawy pod krypt. >Radni<”, która dotyczyła pracowników Okręgowej Delegatury Rządu¹⁶⁴.

Dopiero 12 sierpnia 1956 r. oficer operacyjny Wydziału IV Departamentu III Edward Rek wystąpił o zakończenie i przekazanie do archiwum sprawy rozpracowania Departamentu Oświaty i Kultury. W przygotowanym wówczas piśmie czytamy: „Rozpatrzywszy materiały sprawy pod Nr FDE-049/54 „Działacze” dotyczące Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury rządu londyńskiego i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej

162 AIPN BU 01355/95, mf 605/4; Informacja „SZ” z dnia 12 XII 1949 r., przyjął „L.T.” z FF. Informacje te zostały uzupełnione 19 I 1950 r., kiedy to „SZ” podał 11 nazwisk.

163 AIPN BU 01355/95, mf 605/4. Pismo FFA-2116/50 do dyrektora Departamentu Śledczego MBP z 6 IX 1950 r.

164 AIPN 0192/730, t. 2, k. 105-110, Plan agenturowego rozpracowania sprawy pod krypt. „Radni” z lipca 1950 r., zatwierdzony przez ppłk. Zbigniewa Paszkowskiego. Od 23 I 1946 do 30 IX 1952 r. był kierownikiem UBP dla m.st. Warszawy – *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. I: 1944-1956, red. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005, s. 456.

(TON) działających w okresie okupacji stwierdziłem, że została ustalona struktura i działalność Dep. Oświaty i Kultury Delegatury i TON-u.

Wnoszę o zaniechanie dalszego prowadzenia sprawy Nr FDE-049/53 kryptonim „Działacze” i przekazanie jej do archiwum Dep. X (Wydział X).

Osób nie rejestrowano.

Materiały przechować

Zastrzeżenie: Wydawać z archiwum bez porozumienia się z zainteresowaną jednostką¹⁶⁵.

Już na zakończenie – kilka przykładów zapisów z „Wykazu członków Delegatury ustalonych” przez MBP:

Czesław Wycech – kier. DOPublicznego, obserwacja Wydz. II Dep. V;

Zachwatowicz Jan – Dep. O. i K., prof. Polit. Warsz., obserwacja MBP S. I Wydz. VI, rozpracowywany „y-14”;

Drewnowski Kazimierz – prof. Polit. Warsz., obserwacja MBP S. I Wydz. VI, rozpracowywany „x-56”;

¹⁶⁵ AIPN BU 01355/95, mf 605/4. Dwa dni później – 14 sierpnia wniosek został zatwierdzony przez przełożonego (podpis nieczytelny).